

HEGELOVA KRITIKA ARISTOTELOVA UČENJA O ISTOVETNOSTI, NEPROTIVREČNOSTI I RAZLICI

Jedna od predrasuda, koje se provlače i do naših dana, sastoji se u mišljenju da je Hegel pružio apsolutno tačnu kritiku prethodne logike i ontologije i da ih je temeljno prevazišao.

U okviru te predrasude jeste, bez sumnje, jedna od najtežih „pod-predrasuda“ tvrdnja da je Hegel dao sadržajnu i dijalektičku kritiku Aristotelove logike i ontologije, a posebno Aristotelova učenja o neprotivrečnosti, istovetnosti i razlici.¹⁾

Ova ocena, kojoj je autor sam Hegel, a koju su prihvatili takođe neki hegelijanci i marksisti, ima izvesnog osnova. Tačno je, da je Hegel, naročito pod pritiskom dijalektičkih otkrića posebnih nauka i intenzivne dijalektike društvenih procesa u kapitalizmu, u svom sistemu kao celini i u svom učenju o istovetnosti, razlici i neprotivrečnosti svesnije razvio mnoge dijalektičke elemente rego prethodni zapadno-evropski filosofi. Hegelovi radovi su tim elementima tako nabijeni, i ti elementi dostižu ponekad tako visok stepen da se Hegel, u nekim trenucima, sasvim približuje naučnoj dijalektici.

Ipak se te konstatacije, kako je rečeno, ponekad apsolutizuju, a naročito su netačne kad se nekritički prihvata Hegelova kritika Aristotelove logike, ontologije i njegovih shvatanja istovetnosti, razlike i neprotivrečnosti.

Hegelova kritika ovih Aristotelovih učenja opterećena je krupnim, neretko i suštinskim nedostacima i ona može da zavede na stranputicu i savremeno mišljenje, koje se ne može razvijati uspešno ako potpuno odbaci plodne elemente ovog Aristotelova shvatanja. Da bi se specifičnosti i promašaji Hegelove kritike Aristotela što reljefnije prikazali, bio bi koristan detaljan prikaz, analiza i ocena Aristotelova učenja o istovetnosti, razlici i neprotivrečnosti. Međutim, zbog ograničenosti prostora, želeli bismo to učiniti jednom posebnom prilikom, a sada će se osnovna pažnja posvetiti analizi Hegelove kritike. Aristotelova shvatanja prikazaćemo samo u opštim crtama — koliko je neophodno za ocenu Hegelove kritike.

¹⁾ Termin „Aristotelovo učenje o istovetnosti, razlici i neprotivrečnosti“ upotrebljavamo samo u uslovnom smislu; time označavamo sva ontološka i logička Aristotelova shvatanja o toj temi, koja inače nisu uobličena u posebno sistematsko učenje.

Hegelova ocena Aristotelova učenja sadrži bez sumnje neke istorijski značajne elemente, ali samo u posrednom smislu. Neke Aristotelove nedijalektičke apsolutizacije istovetnosti i neprotivrečnosti i Aristotelovo još nedovoljno svesno povezivanje istovetnosti i razlike postaju očigledniji, ako se čitaju Hegelovi radovi, prepuni nastojanja da se dijalektički tumači odnos istovetnost — razlika.

Međutim, direktna Hegelova kritika, koja se odnosi na konkretne Aristotelove tekstove, udara velikim delom u prazno. Nedovoljno, netačno, jednostrano i protivrečno jeste, znatnim delom, već Hegelovo prikazivanje Aristotelovih stavova. Još veće slabosti sadrže Hegelove eksplicitne ocene Aristotelova učenja. Hegel, po pravilu, ne uspeva ni da uoči mnoge istorijski značajne, materijalističke i dijalektičke elemente Aristotelova učenja o istovetnosti i razlici ni da uočava stvarne misaone korene Aristotelove tendencije ka apsolutizovanju istovetnosti i njenom razdvajanju od razlike. Hegelova ocena Aristotelovih shvatanja o istovetnosti, razlici i neprotivrečnosti je tačna samo u slučajevima, kad u Aristotela preovlađuje idealistička dijalektika slična Hegelovoj.

Izgleda nam da može biti korisna preciznija analiza specifičnosti i slabosti u Hegelovoj kritici Aristotelovih shvatanja istovetnosti, neprotivrečnosti i razlike, jer su dosada isticane samo grube opšte razlike između obadva učenja ili su o njihovu odnosu vladala čak netačna shvatanja.

Osnovni misaoni uzrok specifičnosti i slabosti u Hegelovoj kritici Aristotela jeste Hegelov sistem idealističke dijalektike, primenjen često na aprioristički i dogmatski način prilikom Hegelove analize prethodne filosofije. Ne uvida se uvek da su Hegelove ocene mnogih prethodnih filozofa bile neretko jednostrane ili čak iz korena netačne baš zato što je Hegel prethodnim sistemima prilazio uvek beskompromisno kruto sa stanovišta svog posebnog idealističko-dijalektičkog sistema.

Ukoliko je sam Hegelov sistem sadržao dijalektičke ili materijalističke elemente — i Hegel je bio sposoban da slične ideje otkrije u drugim sistemima. Ukoliko je neki sistem sadržao pak posebne, originalne, nehegelovske dijalektičke i materijalističke sastojke — toliko gore po njih ako su pretili da razore Hegelov sistem i njegove idealističke, relativističke i nedijalektičke strane. Hegel je sa upornom i svesnom doslednošću nastojao da izgradi — i nikada ni u svojoj *Istoriji filosofije* nije otpustio od te težnje — specifičan hegelovski sistem idealističke dijalektike. Naročito se zaboravlja kako je Hegelov borbena-ideološki idealizam uticao na njegovu dijalektiku, kako je njoj stavljao nedijalektička i paralogistička ograničenja; to naročito pokazuje Hegelova kritika Aristotelovih shvatanja o istovetnosti, razlici i neprotivrečnosti.

NETAČNOSTI I PROTIVREČNOSTI U HEGELOVOJ KRITICI ARISTOTELOVIH SHVATANJA

Hegelova kritika Aristotelova učenja o istovetnosti, razlici i neprotivrečnosti je nedovoljno jasna, često netačna i sadrži nerešene

protivrečnosti delimično kada se izričito bavi Aristotelovim stavovima, a delimično kada se na Aristotelove stavove odnosi indirektno i implicitno. Kad Hegel indirektno misli i na Aristotela, može se saključiti i iz konteksta i iz izričitih kritika, koje na drugim mestima Hegel upućuje Aristotelu.

U svakom slučaju, i kod indirektnih kritika tradicionalne logike, a naročito njenih stavova istovetnosti, neprotivrečnosti i isključenja trećeg, Hegel obično podrazumeva i Aristotela. To se vidi po tome što Hegel Aristotela često naziva „osnivačem logike“, „tvorcem razumske i formalne logike“.³⁾ Po Hegelu „Aristotelova logika je ostala sve do današnjeg dana jedini logički sistem“.³⁾ Hegel nikada, kad uopšteno kritikuje staru logiku, pa ni onda kada se ta kritika ne bi mogla primeniti na Aristotela, ne izuzima ovog filozofa i ne tumači njegova shvatanja drugačije nego shvatanja ostalih filozofa.

Navešćemo neke stavove iz Hegelovih radova, a naročito iz njegove *Istorije filozofije* koji: 1) pokazuju netačnosti i nerečene protivrečnosti u Hegelovoj kritici Aristotela; 2) pokazuju da se i uopštene Hegelove kritike „razumske“ i „formalne“ istovetnosti i razlike odnose i na Aristotela.

Hegel, naprimer, kaže u *Istoriji filozofije* da u nekim Aristotelovim erдовima „u najvećoj meri dolazi do izražaja slaba strana celog aristotelovskog manira — kao i u celoj kasnijoj logici: da se naime u mišljenju i u kretanju mišljenja po sebi razdvajaju pojedini momenti... naprimer, slavni zakoni protivrečnosti⁴⁾ itd., zaključci itd. Oni u ovom deljenju, u prelazu u pojedinačno ipak ne poseduju nikakvu istinu“...⁵⁾ Istotako je sasvim jasna ironična Hegelova napomena da Aristotel „osniva slavni stav protivrečnosti, da jedan čovek nije istovremeno i lađa“.⁶⁾

Slična je i sledeća kritika Hegela: „Ove forme su u aristotelovskim knjigama tako prikazane kao da su one samo misaone odredbe koje apstraktni razum razdvaja u pojedinačne. To nije logika spekulativnog mišljenja, tj. umskog za razliku od razumnog, nego u njenom temelju stoji razumska istovetnost, koja navodno ne protivreči samoj sebi.“⁷⁾

Sve ovo pokazuje da Hegel, i kada na uopšten način kritikuje u svojim *Logikama* „razumske“ principe istovetnosti, neprotivrečnosti i isključenja trećeg, podrazumeva svakako i Aristotelovo učenje.

Već na osnovu malo pažljivijeg pregleda Aristotelovih tekstova može se konstatovati da Hegelovi napadi nisu samo suviše kategorički i jednostrani, nego da Hegel čak nije dovoljno precizan kod, običnog faktološkog navođenja principa „razumske“ i „formalne“ logike — ako ti principi treba da podrazumevaju i Aristotelova shvatanja.

³⁾ Hegel, *Werke VI*, S. 38 ili *Werke XIV*, S. 368.

³⁾ Hegel, *Werke VI*, S. 38.

⁴⁾ Hegel gotovo sigurno zato govori u množini o „zakonima protivrečnosti“, jer pod tim izrazom često razume i princip istovetnosti i princip neprotivrečnosti, a verovatno i princip isključenja trećeg.

⁵⁾ Hegel, *Werke XIV*, S. 367.

⁶⁾ Hegel, *Werke XIV*, S. 286.

⁷⁾ Isto, S. 368.

Hegel prikazuje u svojim *Logikama* „razumski“ stav istovetnosti kao „ $A=A$ “ i izjednačuje ga u suštini s „razumskim“ stavom neprotiv-
rečnosti: „ A ne može biti istovremeno A i ne — A “. Međutim, Hegel se nigde ne ograđuje da formulu „ $A=A$ “ u Aristotela ne možemo naći i da Aristotel nigde ne govori o „stavu istovetnosti“, a najmanje u tom smislu kao što Hegel zamera celoj prethodnoj logici bez izu-
zetka (kao da taj stav ima značenje „magnetizam je magnetizam“ i sl.) I formula „ $A=A$ “ i izraz „princip istovetnosti“ pojavljuju se u istoriji filosofije mnogo vremena posle Aristotela. Iako Aristotelovi radovi sadrže neke ideje bliske kasnijem „principu istovetnosti i ne-
protiv-
rečnosti“, one se ipak znatno razlikuju od Hegelova prikazivanja principa istovetnosti i neprotiv-
rečnosti i u formalnom i u sadržajnom smislu.

Hegel takođe izjednačuje u *Enciklopedijskoj logici* „razumski stav razlike“ („sve je različito“) potpuno sa stavom isključenja trećeg; i ovog identifikovanja i tumačenja nema u Aristotela. Još manje bi se Aristotelu i moglo pripisati u greh da je video osnovni smisao principa isključenja trećeg u tome da naprimer „duh mora da bude ili beo ili nebeo“ kako sa potsmehom Hegel optužuje „razumsku logiku“.

Međutim, Hegelove ocene Aristotela postaju još više problema-
tične zato što Hegel, kako smo već pomenuli, više puta zapada u ne-
objašnjenu, nelogičku protiv-
rečnost sa dosada pomenutim svojim ocenama, kad uzdiže vrlo visoko ne samo Aristotelovu filosofiju u celini nego i neke njegove misli u pogledu istovetnosti i razlike.

Hegel na nekim mestima čak izričito kaže da Aristotel nema veze s „razumskim“ identitetom i razlikom, nego smatra da Aristotel ove pojmove objašnjava „spekulativno“, naprimer: „Ukoliko on (Aristotel — naša napomena) sve momente. . . uzima u povezanosti, on ne pušta određene odredbe po strani, ne drži se kruto samo jedne odredbe. . .; međutim, razumska refleksija koja sadrži pravila istovetnosti, s njim može da učini samo to da kod jedne odredbe uvek zaboravi i ostavi po strani drugu odredbu. Međutim, Aristotel je imao strpljenja da obuhvati sve probleme. . .“⁸⁾

Još je značajnije jedno drugo mesto iz Hegelove *Istorije filosofije*, koje ćemo kasnije detaljnije navesti i na kome Hegel ističe da se Aristotel u svojoj *Metafizici* „ne drži samo suve istovetnosti apstraktnog razuma“ i da je Aristotelova filosofija takav sistem u kojem je „je-
dinstvo (jednost) u svom razlikovanju istovremeno istovetno sa sobom“.⁹⁾ Ovde Hegel odjedared od optužbi da je Aristotel nosilac „razumske“ i „formalne“ istovetnosti, koju kruto odvaja od razlike, prelazi na slavospeve u kojima Aristotel priznaje da dijalektički tumači istovet-
nost i njen odnos s razlikom.

Moglo bi se postaviti pitanje: da li ove protiv-
rečnosti i nejasnoće u Hegelovim ocenama nisu možda odraz protiv-
rečnosti koje sadrži sama Aristotelova filosofija. Aristotelova filosofija sadrži zaista nere-

⁸⁾ Hegel, *Werke*, XIV, S. 368.

⁹⁾ Isto, S. 297.

šene protivrečnosti, koje se osećaju i u Aristotelovim shvatanjima istovetnosti, neprotivrečnosti i razlike.

Međutim, kao što ćemo sada pokazati, Hegelova analiza velikim delom ne otkriva tačno različite i suprotne tendencije u ovim Aristotelovim shvatanjima i njihove misaone korene. Uzroci za ove neuspehe u Hegelovoj kritici nisu toliko slučajni i na površini (oni se ne mogu, naprimer, tražiti u prvom redu u konciznosti Hegelova izlaganja, u površnosti ili previdima), nego se nalaze u dubini, u misaonoj suštini Hegelova filozofskog sistema.

SPECIFIČNI DIJALEKTIČKI IDEALIZAM KAO IZVOR DODIRNIH TAČAKA ARISTOTELOVIH I HEGELOVIH SHVATANJA

Hegel je tačno i uspešno analizao onaj deo Aristotelova učenja o istovetnosti i razlici, koji je bio vrlo blizak njegovoj sopstvenoj, tj. Hegelovoj idealističkoj dijalektici.

Hegel nalazi dodirne tačke sa svojim shvatanjima o istovetnosti i razlici u onom delu Aristotelove *Metafizike*, koje je posvećeno „apsolutnom principu“, nematerijalnom prvom pokretaču, misli-bogu koja sama sebe misli.¹⁰⁾ U posebnom odeljku svoje *Istorije filozofije* Hegel ističe koje su, po njegovu mišljenju, prednosti Aristotelova idealizma u odnosu na Platonov idealizam: „Platonska ideja je nasuprot tome (Aristotelovu shvatanju — naša napomena) pre svega ukidanje suprotnosti. . . Prema tome, u Platona preovlađuje afirmativni princip, t. j. ideja koja je samo na apstraktni način sa sobom istovetna; nasuprot tome Aristotel ističe momenat negativnosti, ali ne u smislu promene ni u smislu ničega, nego kao razlikovanje i određivanje...¹¹⁾ Ako je u naše novo doba ispalo kao moderno, kad se apsolutna suština određuje kao čista delatnost, vidimo da se to desilo samo zbog nepoznavanja Aristotelova pojma... i zaista ne može da se nađe idealizam uzvišenije vrste nego što je ovaj. U toj tački se Aristotel razlikuje od Platona i iz tog razloga polemiše protiv broja, ideje i opšteg, jer oni nisu nikakvo kretanje ako su određeni kao oni koji miruju, a ne kao identični s kretanjem. Zato mirne ideje i brojevi ne dovode Platona do stvarnosti, ali to svakako uspeva da postigne apsolut kao što ga shvaća Aristotel; apsolut koji je u svom mirovanju istovremeno i apsolutna delatnost...¹²⁾ Ova velika Aristotelova definicija uma kao kruga koji se vraća sam u sebe, slaže se sa savremenim shvatanjima; nepokretno, koje sve pokreće jeste ideja koja ostaje sama sebi jednaka, ideja koja se odnosi, ukoliko pokreće na sebe samu.“¹³⁾

Isto toliko je eksplicitno i sledeće Hegelovo tumačenje Aristotelovih shvatanja istovetnosti i razlike u pomenutom delu *Metafizike*: „Takva mrtva istovetnost nije ono što je najuzvišenije (za Aristotela u *Metafizici* — naša napomena), što je bog, nego mu to najuzvišenije

¹⁰⁾ To se odnosi na tzv. XII knjigu *Metafizike*, koja u izdanju Pruske akademije obuhvata stranice 1096a/18 red — 1076a/5 red.

¹¹⁾ Hegel, *Werke XIV*, S. 285, 286.

¹²⁾ Hegel, *Werke XIV*, S. 290.

¹³⁾ Isto, S. 293.

(Aristotelu — naša napomena) pretstavlja energija. Jedinstvo (jednost) je zato slab, nefilosofski izraz; prava filozofija nije sistem istovetnosti, nego je njen princip takvo jedinstvo (jednost), koje je delatnost, kretanje, repulzija — pa je na taj način to jedinstvo u svom razlikovanju istovremeno istovetno sa sobom¹⁴⁾

Očigledno je da su ovi delovi *Metafizike*, u kojima dolazi do izražaja specifični Aristotelov objektivno-dijalektički idealizam, Hegela više privlačili nego Platonovo učenje o ovim pitanjima. Platon je boga (idealni princip sveta) shvatio samo kao nešto opšte, samo kao nešto sa sobom jednako, nepokretno i mirno. Zato je Platonov sistem došao u teške protivrečnosti; on nije nikako mogao da pokaže i dokaže da je njegov opšti, istovetni i u sebi zaključeni nepokretni idealni princip izvor kretanja, različitosti i pojedinosti koji je očigledan u empiričkom svetu. Zato je Platonov apsolutni princip, po mišljenju Hegela, ostao samo pretpostavljena mogućnost, koju karakteriše samo mrtva, nepokretna i apstraktna istovetnost.

Nije ni malo slučajno što se baš Hegel sukobio s ovim osobinama Platonova sistema i s onakvim rešenjem problema istovetnosti i razlike kakvo je taj sistem podrazumevao (tj. prosta apsolutizovana istovetnost i gotovo potpuna negacija različitosti). Hegelov sopstveni sistem je izrastao iz sličnog sukoba u okviru nemačkog klasičnog objektivnog idealizma kao što je bio sukob između Platona i Aristotela. Tu mislimo, pre svega, na Hegelovo odvajanje od Šelinga, a s time i od svih filozofa koji su princip sveta shvatili na uprošćen objektivističko-identičan način. Hegelu je bilo naročito milo da Aristotel, kada je kritikovao Platona u ovom pitanju, nije napustio objektivni idealizam, nego je u njega samo uključio posebne elemente, koji su vrlo bliski nekim specifičnim osobinama Hegelova dijalektičkog idealizma.

Aristotel je, kako Hegel izričito ističe, svom duhovnom apsolutu dodao crtu delatnosti, subjektivnosti, unutrašnjeg razlikovanja i tako smanjio ponor, koji u Platona apsolutni princip odvaja od pojedinosti, kretanja i stvarnosti. Za Aristotela je, naime, apsolutni princip, slično kao u Hegela, nematerijalno mišljenje, koje ima za predmet samog sebe, koji je istovremeno i istovetan i različit, koji se stalno razlikuje u sebi i opet se, na kraju, kao kružna linija vraća samome sebi i tako postoji kao specifična istovetnost sa sobom.

Sasvim slična, samo razrađenija i doslednija idealističko-dijalektička shvatanja apsoluta sadrži i Hegelov sistem, pa nije čudo da je Hegel takva shvatanja mogao da naknadno otkrije i u Aristotela i da ih pozitivno i tačno oceni. Ova zajednička Aristotelova i Hegelova shvatanja daju i pozitivne rezultate, ali imaju i bitnih ograničenja; to oboje u punoj meri izbija na videlo naročito u Hegelovoj kritici Aristotelova učenja o istovetnosti, neprotivrečnosti i razlici.

I Hegelovo i Aristotelovo shvatanje apsoluta-boga i njegove istovetnosti sadrže značajne dijalektičke implikacije — i Hegel ih s

¹⁴⁾ Isto, S. 295.

pravom otkriva u Aristotela. Oboje pokušavaju da svom apsolutu pripisu unutrašnje kretanje, razlikovanje, prelaženje u empirijski svet; oboje pokušavaju da apsolut oslobode od eteričko-nadzemaljske, okoštale, nepokretne i očigledno neshvatljive istovetnosti platonovskog tipa.

Međutim, Aristotel, a još u bitno većoj meri Hegel, ipak svoj duhovni apsolut ne ukidaju panteistički u ovozemaljskim razlikama, promenama i ne utapaju ga u materijalnu prirodu. Naročito je Hegel onaj koji svesno nastoji da apsolut prikaže kao jedno, istovetno biće ili čak kao jednu ličnost. Zato se i u Aristotela i u Hegela još uvek pojavljuje, samo na drugom nivou nego u Platona, tendencija da se apsolutu i duhu uopšte doda u bitno većoj meri istovetnost, kružno vraćanje u sebe, večitost, ostajanje u sebi, nego razlike i promene, koje su i za Hegelov i za Aristotelov apsolut samo unutrašnji podređeni momenat istovetnosti. Ovo shvatanje apsoluta i duhovnog je u Aristotelovim radovima više torzo, gubi se i pojavljuje se uz druga shvatanja, dok je u Hegela dosledno sprovedeno i pretstavlja bitno ograničenje u kritici Aristotelova učenja o istovetnosti, neprotivrečnosti i razlike.

HEGEL I ARISTOTELOVO SHVATANJE FORME I SUPSTANCIJE KAO MISAONI KOREN APSOLUTIZOVANIH ISTOVETNOSTI

Na ovom se pitanju naročito vide posledice Hegelove tendencije ka specifičnom, „spekulativnom“ apsolutizovanju istovetnosti (koja razliku sadrži kao podređenu) i idealističkom tumačenju te apsolutizacije istovetnosti. Ta tendencija predstavlja bitnu misaonu prepreku da Hegel ili nije hteo ili nije mogao otkriti neke bitne misaone korene Aristotelova apsolutizovanja istovetnosti.

Aristotelovo shvatanje supstancije i forme predstavljaju jedan od misaonih temelja u njegovu apsolutizovanju istovetnosti.

Za Aristotela je „supstancija“ nešto što ostaje nepromenjeno — istovetno, dok se samo akcidencije menjaju.¹⁵⁾ Suština za Aristotela može samo kao nepromenljiva da „nosi“ predmet: „Ako navedemo nepromenljivo postojanu suštinu znači da samo to i ništa drugo ne predstavlja suštinu predmeta“. Aristotel se, zato što govori o jednoj te istoj „nepromenljivoj“ suštini, približuje opet opasnosti, da istovetnost apsolutizuje u odnosu na različitost, naročito zato što istovetnost neopravdano izjednačava s pojmom „suštine“. Tu njegovu misaonu tendenciju otkriva i sledeće mesto: „Sve što smo naveli pokazuje, da je pojedinačno po sebi jedno te isto sa svojom suštinom...“¹⁶⁾ Suština znači u određenom smislu supstanciju i pojedinačno biće.¹⁷⁾

Aristotelovo povezivanje jednosti i istovetnosti sa suštinom pokazuje kako je istovetnost u njegovu sistemu apsolutizovana: istovetnost je u njega jedna od bitnih odredbi suštine, a ova poslednja je srž svega što biva.

¹⁵⁾ *Metafizika* prema izdanju Pruske akademije, 983a.

¹⁶⁾ Isto, 1031b.

¹⁷⁾ Isto, 1030a.

Istovetnost suštine Aristotel još dalje anališe i objašnjava time što povezuje te pojmove sa pojmom „forma“. U Aristotela je nematerijalna forma podloga koja nosi suštinu: „Mnogo je lakše prihvatiti da je forma (i to u šta se forma i materija objedinjuju) u većoj meri supstancija nego materija...¹⁸⁾ Ja suštinu nazivam rematerijalnom suštinom... pod formom shvatam suštinu i prvobitnu supstanciju...¹⁹⁾ Tako postavljena forma u određenom materijalu od mesa i kosti, jeste jedan Kalija ili jedan Sokrat; on je različit zbog materije, koja je različita, ali je istovetan s obzirom na svoju formu. Forma naime ne dopušta nikakve razlike“.²⁰⁾

Ovim Aristotel zatvara krug najvažnijih opštih pojmova (biće — jedno — istovetno — supstancija — forma — suština) iz koga izrasta specifično apsolutizovanje istovetnosti kao odredbe koja je mnogo značajnija od razlike ili promene. Poslednji navodi pokazuju da je u lancu tih pojmova, koji omogućavaju apsolutizovanje istovetnosti, najznačajniji pojam nematerijalno-misaone suštine — forme. Nematerijalna forma, po Aristotelu, unosi u bezobličnu materiju određenost, jedinstvo, jednost, suštastvenost i istovetnost.

Hegelova kritika Aristotelove „razumske“ i „apstraktne“ istovetnosti je obimna. Međutim, Hegel uopšte ne pominje da se na području Aristotelovih pojmova forma i supstancija nalazi jedan od osnovnih misaonih ključeva, koji može da otvori vrata shvatanju zašto je Aristotel istovetnost apsolutizovao. Bez obzira da li je samom Hegelu to palo u oči ili ne — njegov sistem je bio i na ovom području toliko blizak Aristotelu da je bilo a priori nemoguće da Hegel izvrši korenitu kritiku ove Aristotelove jednostranosti. Kako bi Hegel, naprimer, mogao da kritikuje Aristotelovu idealistički shvaćenu i apsolutizovanu „formu“, kojom je sva prežeta Aristotelova apsolutizacija istovetnosti, kad i sam Hegel shvata formu i supstanciju kao bitne idealne momente apsoluta. Hegel, doduše, svesno nastoji da kategorije supstancije i forme prikaže kao proketne i ide u tome dalje od Aristotela. Ipak su i pojmovi forma i supstancija u Hegela, još izrazitije nego u Aristotela, samo stepeni i momenti razvoja duhovnog apsoluta. Zato i ove kategorije, kao i apsolut čiji su one momenti, u Hegela u krajnoj liniji karakteriše mnogo više jednost i istovetnost nego njihove bitne unutrašnje razlike ili njihovo prelaženje u nešto bitno drugo (supstancija je za Hegela istovremeno i jedan te isti subjekt, ličnost).

ELEMENTI MATERIJALIZMA I ANTIRELATIVIZMA U ARISTOTELOVU UČENJU O ISTOVETNOSTI I RAZLICI I DOMET HEGELOVE KRITIKE.

Empirističke, dualističke i ponekad čak materijalističke tendencije Aristotelove filosofije predstavljaju glavnu metu Hegelovih napada. Hegel je baš ove pozitivne tendencije dovodio u neposrednu vezu s

¹⁸⁾ Isto, 1029a.

¹⁹⁾ Isto, 1032b.

²⁰⁾ Isto, 1034a.

onim što je on nazivao Aristotelovim razumskim metodom, razumskim principom istovetnosti i apstraktnom istovetnošću.

Hegel napada Aristotela pre svega zato što se tobožnja „necelovitost“ njegova sistema zasniva na izvesnom razlikovanju misaonog subjekta i objekta koji subjekat saznanje. Niz eksplicitnih Hegelovih stavova pokazuje da je za Hegela nedijalektičko, nespekulativno u Aristotelovu shvatanju principa istovetnosti i neprotivrečnosti baš ono što predstavlja materijalistički momenat; to je shvatanje da stvari postoje i van mišljenja koje je nešto subjektivno.²¹⁾ Zato je sasvim netačno ukoliko Hegel, naročito na području istovetnosti, neprotivrečnosti i razlike, izjednačava Aristotelov i Kantov „formalizam“. Baš je specifični Hegelov idealizam uzrok što on nije mogao shvatiti suštinske razlike između Aristotela i Kanta na tom području.

Stav neprotivrečnosti — istovetnosti Aristotel shvata i kao princip mišljenja, ali ima u njega i takvih formulacija, koje se više odnose na istovetnost i neprotivrečnost kao momenat u samim stvarima i predmetima („nemoguće je da jedno te isto u jednom te istom vremenu i jeste i nije“)²²⁾. I u *Drugoj analitici*²³⁾ i u *Topikama* Aristotel eksplicitno govori o istovetnosti, koja je objektivna momenat, momenat same stvarnosti.

Istovetnost kao momenat samih stvari, koja se ne identifikuje s istovetnošću u mislima, jeste u uskoj vezi s Aristotelovim shvatanjima da se predmeti ne menjaju na isti način kao misli ili oseti i da ne zavise od njih²⁴⁾. Prema tome, istovetnost ili neprotivrečnost samih stvari za Aristotela su ipak nešto relativno drugo od istovetnosti — neprotivrečnosti u mislima (iako se ne isključuje njihova veza).

Aristotel u suštini pravilno, naučno materijalistički zasniva svoj stav istovetnosti — neprotivrečnosti na činjenici da sami predmeti poseduju izvesne relativno-konstantne osobine i da ih nama saopštavaju.²⁵⁾ Aristotelovo učenje o neprotivrečnosti — istovetnosti zasniva se na nizu značajnih razloga zašto je u principu moguća objektivno — opšta, tj. za sve normalne ljude više ili manje jednaka istina, jednaki odraz stvarnosti. Ovi razlozi bi bili, ako ih sistematizujemo, sledeći: 1) predmeti saznanja jesu, kako bi mi to kazali, relativno konstantni u pogledu svojih osobina; 2) reagovanje subjekta, tj. ljudi i njihovih organa saznanja, na delovanje spoljnih predmeta je relativno konstantno; 3) obe prethodne istine uslovljavaju realnu mogućnost da isti predmeti, uglavnom, na jednak način aficiraju subjekte saznanja.

Ove Aristotelove misli nikako nisu mogle da idu ruku pod ruku sa Hegelovom idealističkom dijalektikom, iako Hegel uopšte ne zauzima svoj stav prema njima, nego ih zaobilazi kao da ne postoje. Reč je

²¹⁾ Ovaj deo Hegelove kritike Aristotela nalazi se naročito u *Werke XIV*, S. 366, 367.

²²⁾ *Metafizika*, izdanje Pruske akademije 1061b, 1062a.

²³⁾ *Druga Analitika*, prva knjiga, 11 poglavlje, 77a, str. 23 (prevod D. E. Rol-fesa, Leipzig 1922, str. 23).

²⁴⁾ Aristotelova *Metafizika*, izdanje Pruske Akademije 1010b i 1063a i b.

²⁵⁾ Isto, 1010a i b.

pre svega o tome da Aristotel svoje učenje o istovetnosti — neprotivrečnosti povezuje, tešnje nego u kom bilo drugom slučaju, s materijalističkim ili bar dualističkim shvatanjima da saznanje nije samo subjektivno i da objekat nije samo nešto duhovno. Hegelova logika već u principu ne bi mogla nikako da prihvati u svoje krilo ovu Aristotelovu velikim delom materijalističku argumentaciju u prilog principa i pojmova istovetnost — neprotivrečnost.²⁶⁾

Ista, za Hegela neprihvatljiva materijalistička pretpostavka da objekat nije nešto čisto duhovno i da on ne zavisi od duhovnog subjekta, jedan je od temelja Aristotelova učenja o istovetnosti i razlici ukoliko ono ima antirelativističku tendenciju.

Taj je materijalistički osnov bio jedan od osnovnih razloga da je Aristotelova kritika relativizma, izvršena naročito njegovim učenjem o istovetnosti — neprotivrečnosti, bila neprihvatljiva za Hegelov sistem. Aristotel je, protiv relativizma, naročito isticao da objekti postoje po sebi kao relativno konstantni — istovetni, da su oni i ovom svojom istovetnošću podloga raznanja i da je to jedan od osnovnih razloga da je nelogički proizvoljno brkati razne pojmove i proizvoljno menjati njihov smisao. — To je bio pozitivni sadržaj Aristotelova učenja o principu neprotivrečnosti — istovetnosti.

Aristotelova kritika na račun subjektivističkog relativizma je implicirala naročito Aristotelovo isticanje određene razlike između subjekta i objekta i izvesne samosvojnosti svakog od njih na čemu je Aristotel i zasnivao svoje učenje o principu istovetnosti — neprotivrečnosti.

Hegel je izričito osuđivao baš ovaj Aristotelov stav o razlici subjekta i objekta. Ovakva osuda Aristotela je nužna posledica Hegelovog sistema. Jedan od temelja ovog sistema jeste jednostrano idealističko identifikovanje subjekata i objekata, a pitanje istovetnosti i razlike je u Hegela rešeno u okviru ovako specifičnog identifikovanja subjekta i objekta. Aristotel takođe, kako smo videli, rešava problem istovetnosti i različnosti u vezi s odnosom subjekat — objekat, ali na sasvim drugi način nego Hegel.

Postojao je još jedan razlog da je antirelativistički smisao Aristotelova učenja o principu neprotivrečnosti — istovetnosti bio teško svarljiv za Hegelov sistem. Hegelova idealistička dijalektika morala je, zato što je pokušala da sve identifikuje s istovetnim apsolutom, da često traži izlaza u potpunom, paralogističkom identifikovanju različitih i suprotnih pojmova (biće nebiće; deo — celina; istovetnost — razlika i sl.). Aristotelov stav neprotivrečnosti — istovetnosti je bio usmeren baš protiv ovakvih i sličnih relativizama, pa zato nije mogao naći mesta u Hegelovu sistemu (bez obzira koliko je toga Hegel bio svestan ili ne).

²⁶⁾ U vezi s Aristotelovim učenjem upotrebljavamo izraz „istovetnost — neprotivrečnost“ zato što su ova dva pojma kod Aristotela još nedovoljno izdiferencirana.

NEKI ELEMENTI DIJALEKTIKE U ARISTOTELOVU SHVATANJU ODNOSA ISTOVETNOST — RAZLIKA KOJE JE HEGEL IZOSTAVIO

Pomenuli smo da je Hegel u jednom delu Aristotelove *Metafizike* (učenje o apsolutnom principu) primetio da Aristotel intenzivno povezuje istovetnost i razliku. Međutim, Hegel ne pominje da se nagoveštaji o međusobnoj uslovljenosti, istovetnosti i razlike i o njihovoj vezi s ostalim pojmovima u Aristotela pojavljuju i na mnogim drugim mestima. Pored toga, u Aristotela istovetnost nigde nije tako kategorički odvojena od razlike, kako Hegel sudi u svojim *Logikama* o celoj prethodnoj logici, podrazumevajući tu, kako sve izgleda, i Aristotela.

Aristotel, naprimer, naglašava da je zadatak *Metafizike* (tj. „osnovne nauke“) ne samo da istražuje „biće“, „jedno“, „istovetnost“, nego i njihove protivstavove kao „drugo“, „neslično“, „nejednako“. Aristotel, dakle, uviđa da su pojmovi istovetnost i razlika, ili njima slični pojmovi, tako međusobno povesani da je koji bilo od njih nemoguće analizirati ako se potpuno izostavi suprotni pojam.

Ovu međuzavisnost istovetnosti i razlike i njima najbližih opštih pojmova Aristotel i konkretnije anališe. Ako se istovetnost shvati kao sličnost, onda se ona, misli Aristotel, odnosi pre svega na opštu suštinu niza predmeta koji su ipak međusobno u izvesnom smislu nužno različiti.²⁷⁾ Istovetnost, kaže Aristotel na drugom mestu, znači zato jednost bića za neko različito mnoštvo.²⁸⁾ Ova mesta pokazuju da Aristotel, bar u izvesnoj meri, naslućuje da istovetnost ne može postojati bez drugosti, bez razlike i mnoštva.

I na niz drugih mesta Aristotel dolazi do suštinski istog zaključka: da razlike nema bez istovetnosti i obrnuto. „Različite su stvari, kaže Aristotel, kojima je svojstvena drugost, ali su istovremeno ipak u određenom smislu istovetne; one nisu istovetne po svom broju (nisu numeričko jedno — naša napomena), nego s obzirom na vrstu, rod.“²⁹⁾ Isti smisao ima i Aristotelov stav da se ono što je od nečeg različito razlikuje na osnovu nečeg određenog i da zato nužno mora da postoji i nešto istovetno s obzirom na šta se jedno razlikuje od drugog.³⁰⁾

Aristotelovo učenje sadrži dijalektičke momente i kada on utvrđuje povezanost ove kategorije — istovetnosti i razlike — sa drugim opštim pojmovima (naprimer s pojmovima jedno, istovetno, jedinstvo, i sl.) i kada on utvrđuje razne stepene istovetnosti i različitosti (drugost, razlika, suprotnost, protivrečnost; sličnost, jednakost, numerička istovetnost i sl.).

Ovi primeri Aristotelova dijalektičkog tumačenja odnosa istovetnost — razlika i ostalih pojmova i opštih momenata plod su jednog sasvim drugog empiričko-materijalističkog prilaza nego u Hegelovoj idealističkoj dijalektici ili u Aristotelovu apsolutnom principu. Zato nije čudo što je Hegel te elemente Aristotelove dijalektike ostavio sasvim postrani. Na mnogim mestima Aristotelovih dela vidi se da

²⁷⁾ Aristotel, *Metafizika*, izdanje Pruske akademije, 1054b.

²⁸⁾ Isto, 1018a.

²⁹⁾ Isto.

je on međusobni odnos pojmova istovetnost i razlika utvrđivao često i na osnovu uopštavanja činjenica objektivne stvarnosti. To je Aristotela spaslo od paralogistički-apsolutnog identifikovanja ove dve kategorije, koje se često pojavljuje u Hegelovoj doslednoj idealističkoj dijalektici.

Primeri koje smo naveli — mogli bi se pomenuti još mnogi drugi — pokazuju da je Hegel, zbog dogmatske primene svog idealističko-dijalektičkog sistema i metoda, uspeo da pravilno objasni samo neke delove Aristotelova učenja o istovetnosti, razlici i neprotivrečnosti, dok je najveći deo Aristotelovih misli ostao u Hegela nezapažen ili je doživeo nepravilnu ocenu. To se odnosi i na mnoge dragocene Aristotelove priloge ljudskoj misli i na neka Aristotelova bitna misaona zastranjivanja.

Beograd.

V. Rus.

ZUSAMMENFASSUNG

V. Rus: HEGELS KRITIK AN DER ARISTOTELISCHEN LEHRE ÜBER IDENTITÄT, ÜBEREINSTIMMUNG UND UNTERSCHIEDE

Der Verfasser des Artikels verweist auf die Unrichtigkeit der Auffassung, nach der Hegel eine fundamentale, inhaltvolle und dialektische Kritik an der Lehre des Aristoteles über Identität, Übereinstimmung und Unterschiede geübt habe. Obwohl es stimmt, daß Hegel bewußt auf diesem Gebiete viele wertvolle dialektische Elemente entwickelte, die mittelbar dazu beitrugen, einige Einseitigkeiten von Aristoteles zu überwinden, enthält die von Hegel an Aristoteles geübte Kritik zahlreiche, wesentliche Schwächen.

Hegels Einschätzung von Aristoteles war nur teilweise richtig, denn er ging bei seiner durchgeführten Analyse der Aristotelischen Lehre a priori von seiner spezifischen idealistischen Dialektik aus. Damit in Verbindung zeigte er in ungenügend genauem Maße die Auffassungen des Aristoteles auf, wobei er aber nur die Aristotelische idealistisch-dialektische Behandlung der Identität und des Unterschiedes im Rahmen der Lehre von dem absoluten Prinzip richtig einschätzte. Hegel konnte einige wesentliche gedankliche Wurzeln und Formen der Absolutisierung der Aristotelischen Identität nicht ins Auge fassen, vor allem nicht die Lehre des Aristoteles über Form und Substanz.

Indem Hegel sein System als Ausgangspunkt nahm, konnte er nicht bemerken, daß er sich Aristoteles der empirisch-dialektischen Lösung der Beziehungen zwischen Identität und Unterschiede sehr oft näherte und daß mit der Aristotelischen Lehre von Identität, Übereinstimmung und Unterschiede bedeutende materialistische, antisophistische und antirelativistische Auffassungen verbunden sind, die einen wertvollen Beitrag zur Philosophie darstellen.